

Наталія Єфремова, к. ю. н.

Національний університет «Одеська юридична академія», Україна

ПРАВО ЖІНОК НА ВИЩУ ЮРИДИЧНУ ОСВІТУ В УКРАЇНІ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ. НА МАТЕРІАЛАХ ДЕРЖАВНИХ АРХІВІВ КИЄВА ТА ОДЕСИ

Natalia Yefremova, PhD in Law

National University "Odesa Law Academy", Ukraine

THE RIGHT OF WOMEN TO THE HIGHER LEGAL EDUCATION IN UKRAINE OF THE END XIX – THE BEGINNING OF THE XX CENTURIES. ON THE MATERIALS OF THE STATE ARCHIVES OF KYIV AND ODESA

In the Middle of the 19th century achievement for the right of high education was the central question of women's movement in the Russian Empire. In Ukraine it was also an important condition for many women for future work for national and social rights. Creation of the courses in Kyiv in 1878 was the result of private initiative of women and a part of the professors of St. Volodymyr University. The Russian government saw the organisation of the courses as a temporary concession, because it was afraid of spreading of radical social opinions or ideas of emancipation and concerning to Ukraine also the national ideas among the listeners of the courses. There common efforts were the reason of successful activity of the courses. Short and difficult period of activity of the single in Ukraine Kyiv High women's courses and Odesa high women's courses had brightly demonstrated there's necessity: almost 90 per cent of listeners were girls and women from Ukraine and the biggest part of them showed good knowledge.

Keywords: Kyiv high women's courses, women's education, Odesa high women's courses, women's education gender aspect, department of people's education.

Постановка проблеми. Сьогодні дедалі більш людей розуміють актуальність та значущість процесу розбудови громадянського суспільства та правової держави в Україні. Але цей процес, насамперед, передбачає необхідність формування нового, вищого рівня правової свідомості та правової культури громадян. Отже, великого значення набуває правова освіта, адже без глибоких знань прав, свобод та обов'язків людини і громадянина, а також відповідно і обов'язків держави перед людиною, еволюційний планомірний та ефективний функціональний розвиток жодного суспільства стає неможливим.

Підвищення рівня правових знань у населення України можливе лише за умови системного та повсякденного, професійно організованого правового виховання, що здійснюється з використанням усіх його форм, у тому числі й вищої освіти.

До того ж особливої актуальності юридична освіта набуває з огляду на складний процес втілення реформ в державі та низку інших важливих обставин. Таким чином, реалізація програми державного реформування в Україні передбачає високий рівень правових знань, умінь та навичок. Підтримка високого рівня професійності юристів завжди була непростою справою, але останнім часом, юридична освіта в Україні стає все менш досяжною для її громадян. Причин цьому є багато, включаючи насамперед причини економічного та якісно-освітнього характеру, тому вивчення вітчизняного досвіду з історії розвитку юридичної освіти є важливим для уникнення важких прорахунків.

У статті визначаються основні причини та проблеми розвитку вищої юридичної освіти для жінок на Півдні Російської імперії в період з кінця ХІХ ст. до першої чверті ХХ ст. Враховуючи, що в Наддніпрянській Україні таким навчальним закладом стали Вищі жіночі курси, авторка висвітлює питання особливостей процесу створення та розвитку таких закладів в Києві та Одесі. Особливу

увагу в дослідженні приділено питанню перетворення курсів на справжній жіночий університет, де викладачами активно впроваджувались кращі традиції університету Св. Володимира та Імператорського Новоросійського університету, які було штучно перервано більшовицькою владою шляхом псевдо реформування вищої школи в УСРР.

Аналіз досліджень і публікацій. Вивчення проблеми доступу жінок до вищої освіти в Російській імперії та історії відкриття вищих жіночих курсів в Російській імперії було започатковано ще до 1917 р. Певну увагу до цієї проблематики приділяли в своїх працях різні вчені, серед яких доцільно назвати праці: Зинченко, Н. (1901). *Женское образование в России. Исторический очерк*. Санкт-Петербург; Овцын, В. (1887). *Развитие женского образования (Исторический очерк)*. Санкт-Петербург; Деревицкий, А. (1902). *Женское образование в России и за границей. Исторические справки и практические указания*. Одесса; Ковалевский, М.М. (1908). Можно ли закрыть женщинам доступ в университет. *Русские ведомости*, 133; Ковалевский, М.М. (1911). Высшее женское образование. *Вестник Европы*, 6, 406-411; Кечеджи-Шаповалов, М.В. (1902). *Женское образование в России и за границей*. Санкт-Петербург; Теплов, В. (1910). Пятидесятилетие высшего женского образования в России. *Вестник воспитания*, 9, 126; Шохоль, К. Р. (1910). *Высшее женское образование в России. (Ист.-юрид. очерк)*. Санкт-Петербург; Шохоль, К.Р. (1913). К вопросу о развитии высшего женского образования. *Журнал Министерства народного просвещения*, 3; Трачевский, А.С. (1879). Высшие женские курсы. Одесса, *вып.1.* – та ін.

Автори цих робіт висловлювали різні точки зору з питання поширення в державі такого явища як жіноча освіта, і це було не випадковим явищем. Питання місця і ролі жінки в християнському суспільстві почало активно переосмислюватись з XIX ст., але в більшості консервативних держав Європи, в тому числі й в Російській імперії, суспільство не було готовим до таких по суті революційних новацій.

Під новим кутом зору до питання освіти жінок, як і до оцінки організації та діяльності Вищих жіночих курсів (далі: ВЖК) почали висловлюватись в 20-х роках XX ст., коли в УСРР розгорнулася жвава дискусія навколо питання освітньої реформи. Так, наприклад, у 1927 р. своє дослідження ВЖК в Києві періоду 1878-1889 років видав їх колишній викладач О. Назаревський¹, яке з часом стане досить цікавим матеріалом для подальших досліджень.

Також, певна активізація у вивченні історії вищої освіти для жінок відбулась в 1960-х – на початку 1980-х років, в зв'язку зі 100-ю річницею започаткування цієї освіти. Тоді було здійснено низку публікацій з історії вищої освіти жінок в Російській імперії: Филиппова, Л.Д. (1963). Из истории женского образования в России. *Вопросы истории*, 2, 209-218; Иванов, А.Е. (1973). За право быть студенткой. *Вопросы истории*, 1, 206-210; Титова, О.М. (1971). До питання про вищу жіночу освіту на Україні. *Український історичний журнал*, 10, 85-91; Федотова, Т.Н. (1981). О высшем женском образовании в Одессе. *Праці Одеського державного ун-ту ім. І.І. Мечникова. Серія Філологічні науки, вип. 11*, 184-191 та ін.

Значним внеском до вивчення історії ВЖК слід назвати дисертаційне дослідження Малинко, І. (1984). *Высшее женское образование на Украине (вторая половина XIX – начало XX века): Дис...канд. ист. наук*. Харьков. Досягненням автора є відтворення та системний аналіз загальної системи вищої освіти жінок в Україні на прикладі діяльності ВЖК в Києві, Харкові та Одесі.

Важливим внеском до вивчення історії ВЖК в Україні стала дисертаційна робота Кобченко, К.А. Київські вищі жіночі курси в контексті боротьби за освіту жінок в Україні (1878-1920), що була захищена в 2004 р. у Києві. Проте більша частина сучасних досліджень торкається суто історичних аспектів функціонування ВЖК в Україні. Однак досить нечасто можна зустріти сучасне дослідження матеріалів щодо вивчення створення та діяльності юридичних факультетів при ВЖК початку XX ст.

Отже, **метою цієї статті** є дослідження на підставі аналізу архівних та інших джерел ключових аспектів історії створення та діяльності юридичних факультетів при Вищих жіночих курсах в Києві та Одесі на початку XX ст.

Виклад основного матеріалу. Історія розвитку вищої школи в Російській імперії багата в чому була схожою з історією більшості Північноєвропейських держав. Як відомо, ще з часів раннього Середньовіччя вища освіта для жінок там була явищем не тільки унікальним, але й носила суто приватний характер. Освіта для панянок з найзаможніших аристократичних родин надавалась вдома, з волі батьків дівчат. Навіть в часи Ренесансу, наприклад у Франції, в суспільстві

¹ Назаревський, О. (1927 р., квітень). До історії Вищої жіночої освіти на Україні (З життя Київських жіночих курсів 70-80 рр.). *Життя й революція, Том II*, 111-118.

не припускали можливості офіційного навчання жінок в університетах нарівні з чоловіками. Тож згідно застарілих традицій жінки у кращому випадку могли розраховувати на початкову освіту в закритих пансіонах.

На початку XIX ст. у Російській імперії сформувалася власна система освіти з чіткою ієрархією навчальних закладів, яку очолювали університети, далі йшли губернські гімназії, а потім – повітові та парафіяльні училища. Їх діяльність регламентували затверджені 24 січня 1803 року «Попередні правила народної освіти»¹. В той же час були засновані кілька закладів, які, вочевидь, виходили за рамки цієї чіткої системи. Унікальними та водночас суперечливими для освітньої системи Російської імперії стали ліцеї, гімназії, вищі училища та благородні університетські пансіони (інститути), які об'єднували навчальні курси університетів та гімназій і займали проміжний щабель між ними².

Початком світської жіночої освіти в межах Російської імперії слід вважати 1764 рік, коли за проектом Білецького І. І. в Петербурзі було засновано «Виховне товариство шляхетних дівчат» закритого типу при Смольному монастирі. Тоді ж було наказано відкрити учбові заклади для дівчат в губернських містах – Інститути шляхетних дівчат. По мірі розвитку культурних стосунків з Західною Європою, дворянство почало дбати про освіту своїх доньок. Так, у Наддніпрянській Україні на початку XIX століття з'явилися перші інститути шляхетних дівчат³. Високий для того часу рівень викладання різноманітних дисциплін (навіть основ права. – Н.Є.) давало можливість здобути його ученицям гарну освіту, але отримати там професію для дівчат було неможливою справою.

Визначаючи передумови подальшого розвитку освіти для жінок в Європі, доцільно нагадати, що жіночий рух, як соціальне явище виникає в середині XIX ст., в період швидкого розвитку капіталізму та масового застосування жіночої праці. В той же час твердження французьких феміністок початку XIX ст. «Я існую» набрало нового звучання «Я працюю, отже існую і я можу бути незалежною». Це твердження стало підґрунтям для легітимації фемінізму XIX ст., який розвивався, відстоюючи нові ідеологічні та політичні форми, ідеї та гасла.

Необхідність середніх жіночих закладів та домагання громадськості змусили уряд розпочати в середині XIX ст. реформу жіночої освіти. 30 травня 1858 р. було видане «Положення про жіночі училища Міністерства народної освіти», за яким училища розподілялися, по відношенню до навчального курсу, на два розряди: шестикласні I розряду (згодом гімназії) та чотирихкласні II розряду (пізніше прогімназії). Обидва розряди відрізнялися лише в обсязі освітніх програм і мали дати ученицям релігійну, моральну і загальну освіту лише в тому обсязі, який потрібний майбутній матері та дружині.

І хоча сама ідея про відкриття безстанових жіночих шкіл в середині XIX ст. не була в Російській імперії новою, вона потребувала «височайшої» підтримки. Так, під опікою імператриці Марії, 22 березня 1858 року був виданий наказ ради навчальних закладів про заснування Маріїнських жіночих училищ, які продовжили справу розвитку початкової освіти для жінок.

Але частина освіченого жіноцтва імперії прагнула здобути вищу освіту. Вторгнення жінок у суто чоловічу сферу – університет стало в дійсності революційною акцією. В умовах панування застарілих патріархальних настанов та суджень про роль і місце жінки в суспільстві вони активно атакували уряд проханнями про дозвіл прослухати курс лекцій в університетах.

Так, вже в 1860 році група жінок Києва заявила про бажання слухати важливі для них заняття в університеті та звернулася до Ради професорів університету Св. Володимира. Зрозуміло, що прослуховування тих, чи інших лекцій, навіть регулярно, не наближало жінок до отримання систематичної вищої освіти. Вибір лекцій залежав від різних обставин, але перш за все, від рівня підготовки жінок, який, як правило, був дуже низький та від того, хто з професорів допускав на свої лекції осіб жіночої статі⁴

¹ Предварительные правила народного просвещения (1830). Полное собрание законов Российской Империи. Собрание Первое (1649-1825). В 45 т. Том XXVII. (1802-1803). Санкт-Петербург: Тип. II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 20597, 437–442.

² Міхневич, Л.В. (2013). Рішельєвський ліцей – витоки вищої юридичної освіти в Одесі. *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України Серія: Право: зб. наук. пр.* Київ, вип. 182, ч. 3, 18.

³ Смоляр, Л.О. (1998). *Минуле заради майбутнього. Жіночий рух Наддніпрянської України II пол. XIX – поч. XX ст. Сторінки історії.* Одеса: Астропринт, 68.

⁴ Смоляр, Л.О. (1998). *Минуле заради майбутнього. Жіночий рух Наддніпрянської України II пол. XIX – поч. XX ст. Сторінки історії.* Одеса: Астропринт, 83.

В другій половині XIX ст. в Російській імперії поширювались та вдосконалювались буржуазні відносини і держава почала відчувати гострий брак не тільки робочих рук, а і фахівців ледве не в усіх сферах життя. Відчувався він і у галузі юриспруденції. В перше на цю проблему звернув увагу ще у 20-х роках XIX ст. М. Сперанський, але в умовах впровадження цілої низки буржуазно-демократичних реформ, брак юристів ставав очевидною проблемою.

В XIX ст. юридичну освіту здобували виключно чоловіки на юридичних факультетах імператорських чи іноземних університетів, але жінок туди офіційно не приймали. Перші спроби вирішення цієї проблеми з'явилися в Російській імперії саме в 60-х роках XIX ст., коли в окремих випадках жінкам дозволялось відвідувати деякі лекції в університетах в якості вільних слухачок (курсисток). В імператорських університетах Харкова, Києва та Одеси їх іноді можна було побачити на історико-філологічному факультеті. Однак такі новації викликали жваві дискусії, і досить часто з відвертою негативною критикою. Тож восени 1861 р. Міністерство народної освіти звернулося до Рад університетів із запитом про те, чи можуть жінки відвідувати університетські лекції нарівні з чоловіками і на яких умовах, а також чи можна допустити їх до набуття вчених ступенів та які права надати жінкам у разі їх набуття¹.

Викладачі історико-філологічного, фізико-математичного та медичного факультетів Київського університету висловились за допущення жінок в університет як студенток «на загальних засадах» з чоловіками та надання їм без обмежень можливості набувати вчені ступені з відповідними правами подальшої наукової і викладацької діяльності². Професори ж юридичного факультету університету Св. Володимира, надаючи жінкам право відвідувати лекції, визнали набуття ними вчених ступенів недоцільним, «бо майже всі права, котрі може надати вчений юридичний ступінь, за даних умов є недоступними для жінок»³. Ради інших університетів на території України виявились більш консервативними і незабаром, жінкам було заборонено відвідувати лекції в університетах.

Але, таку позицію уряд не зумів відстоювати досить довго з об'єктивних причин – у зв'язку із значним відтоком дівчат на навчання за кордон. Тому, врешті-решт було знайдено «зручний» варіант. Під впливом іноземного досвіду, а також через впровадження низки буржуазно-демократичних реформ в Російській імперії в 70-ті роки XIX ст. виникли вищі жіночі курси. Таких закладів було створено чотири: в Петербурзі, Москві, Казані, Києві та в Одесі.

Заняття на Київських ВЖК розпочалися восени 1878 р. Вони, як і решта курсів, були приватним закладом, що позбавляло їх урядової підтримки та надавало невизначеного статусу. Згідно з Положеннями про курси 1878-го та 1881-го років, Київські ВЖК знаходились у безпосередньому підпорядкуванні та найближчому спостереженні Попечителя Київського учбового округу⁴. Кількість бажаючих отримати там освіту виявилась не малою, але суспільство виявилось морально не готовим до їхнього функціонування, що призвело до безпідставної критики курсисток і самих учбових закладів.

Спираючись на досвід Київських ВЖК, у 1879 році перші Вищі жіночі курси відкрилися і в Одесі. Ініціатива їх організації в місті належала професору історії Новоросійського університету А. С. Трачевському. Його проект знайшов підтримку серед громадськості, яка стала вносити пожертви до фонду курсів, а одеська преса дала можливість вченому популяризувати ідею курсів. Відповідно до статуту Вищих жіночих курсів, який розробив А. С. Трачевський, курси повинні були працювати в складі двох факультетів: історико-філологічного та фізико-математичного⁵.

Згідно загальних правил, встановлених для Вищих жіночих курсів, для доступу на них вимагався атестат про закінчення середнього жіночого закладу. Хто не мав його – складав іспити. Звільнялися від цього тільки особи із званням домашньої вчительки чи наставниці, оскільки враховувалися уже складені ними відповідні іспити⁶.

Того ж року, в імперії були прийняті єдині для всіх ВЖК «Правила для слухачок». Однак, умови вступу на ВЖК після цього було ускладнено, зокрема значно обмежено прийом вільно слухачок, нібито задля уникнення вступу на курси «неблагонадійних осіб»⁷. Незалежно від цього,

¹ Державний архів міста Києва (далі – ДАМК), ф. 16, оп. 469, спр. 426, арк. 1.

² ДАМК, ф. 16, оп. 300, спр. 176, арк. 4-7.

³ ДАМК, ф. 16, оп. 300, спр. 176, арк. 3.

⁴ Положение о Высших женских курсах в Киеве (1878). Киев, 1.

⁵ Женские курсы в Одессе (1878). Правда, 28 ноября.

⁶ ЦДІА України, ф. 442, оп. 828, спр. 146, арк. 21-23; Положение о Высших женских курсах и Правила для слушательниц и вольнослушательниц Высших женских курсов в Киеве (1881). Киев, 44.

⁷ Правила для слушательниц и вольнослушательниц высших женских курсов (1879). Киев, 2.

на ВЖК в Одесі записалися 215 дівчат, але через постійну необґрунтовану критику в суспільстві та брак коштів у приватного організатора курсів – професора А. С. Трачевського, заклад проіснував дуже недовго¹.

Не враховуючи популярність ВЖК, уряд на початку 1880-х років обрав курс на закриття усіх подібних закладів в імперії. Лише через численні клопотання в 1889 році, ВЖК були знову дозволені в Петербурзі, але обмежувати як раніше право на освіту жінкам в імперії не вийшло. Під тиском революційних подій 1905 р. та з огляду на реальний брак професійних кадрів влада пішла на поступки.

Так, в Одесі, оминаючи «гострі кути» спочатку відкрили педагогічні жіночі курси (21 вересня 1903 р.), після чого, 27 травня 1906 р., за клопотанням Ради Одеських педагогічних курсів їх було перетворено в Одеські вищі жіночі курси (ОВЖК)². Їх офіційне відкриття було оголошене 26 серпня 1906 р. До кінця 1907 р. загальна кількість курсисток і вільних слухачок ще більше зростає – до 960 осіб.

В Києві теж святкували перемогу. 11 квітня 1906 р. Міністерство народної освіти дало згоду на відкриття в місті ВЖК. Окрім двох факультетів що існували раніше, з 1907-1908 навчального року при КВЖК були організовані юридичне та медичне відділення³. Така організація курсів значно зблизила їх з університетом, де в той час функціонували чотири аналогічні факультети. Особливістю КВЖК було й те, що з 1909 р. при юридичному факультеті було відкрито економічно-комерційне відділення, викладання на якому відповідало курсу комерційного інституту. Вивчення предметів економічно-комерційного відділення проводилося не окремо, а додатково до юридичних дисциплін⁴. Цей приклад став важливим поштовхом для організації подібного факультету при ОВЖК.

У 1908 р. рада ОВЖК обрала директором професора Е. Р. фон Штерна, з діяльністю якого пов'язана організація юридичного факультету закладу⁵. Його організація стала можливою через збільшення фінансових можливостей ОВЖК та позитивний приклад київських колег.

Формування структурних підрозділів юридичного факультету, вироблення навчальних планів та програм, комплектування викладацького складу відбувалося поступово. Зауважимо, що початком вивчення юридичних наук на ОВЖК стали предмети державного права та історії російського права запроваджені ще з 1906 р. на історико-філологічному факультеті.

Доцільно відзначити, що попит на юридичну освіту серед жінок в Одесі був досить великим, про що свідчить статистика кількості учениць курсів. На юридичному факультеті у 1909 р. навчалось 72 особи, а у 1910 р. – вже 102⁶.

Організаційною особливістю перших років функціонування юридичного факультету ОВЖК було те, що факультет працював без керівника. Однак, на відміну від Новоросійського імператорського університету, де на початковому етапі становлення юридичного факультету була схожа ситуація, у ОВЖК декана юридичного факультету не квапились призначати через брак коштів, а не фахівців. Всі управлінські рішення приймалися на засіданні юридичної комісії, колегіального органу. Лише 18 квітня 1912 р. в протоколі юридичного факультету ОВЖК з'явився запис про затвердження попечителем Одеського навчального округу О. Я. Шпакова на посаді декана юридичного факультету.

Цей талановитий вчений та громадський діяч народився 30 травня 1868 р. у селі Великі Бобиляки Глухівського повіту Чернігівської губернії (сьогодні – село Бобилівка Глухівського району Сумської області) у родині колишнього кріпака. У 1889-1893 роках він навчався на юридичному факультеті Київського університету Св. Володимира, спеціалізуючись на кафедрі історії російського права⁷.

¹ Державний архів Одеської області (далі – ДАОО), ф. 334, оп. 3, спр. 7528 «Работы профессора В. Лазурского», арк. 1.

² ДАОО, ф. 334, оп. 3, спр. 7528 «Работы профессора В. Лазурского», арк. 6.

³ Кобченко, К.А. (2002). Київські вищі жіночі курси: становлення жіночого університету. *Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська академія»*, Т. 20: Спеціальний випуск: у 2 частинах, ч. 1., 193.

⁴ *Временное положение о Высших женских курсах в Киеве* (1911). Киев, 6.

⁵ ДАОО, ф. 334, оп. 3, спр. 7528 «Работы профессора В. Лазурского», арк. 10.

⁶ ДАОО, ф. 334, оп. 3, спр. 7528 «Работы профессора В. Лазурского», арк. 10-17.

⁷ Музичко, О.Є. (2011). *Засновник Одеського Інституту народного господарства, професор Олексій Якович Шпаков (1868-1927): біографічний нарис*. Одеса: Видавництво Атлант, 19.

У лютому та травні 1899 р. О. Я. Шпаков склав магістерські іспити з історії державного та міжнародного права. Після успішного проходження цих випробувань він повернувся до університету, на цей раз на посаду приват-доцента¹. 29 грудня 1903 р. О. Я. Шпаков був прийнятий на посаду приват-доцента на кафедрі історії російського права Новоросійського університету в Одесі. У липні 1904 р. він був обраний екстраординарним професором².

Через три роки після переїзду до Одеси О. Я. Шпаков занурився у нову для себе сферу вищої жіночої освіти. І хоча одесити не відразу виявилися готовими до відкриття «жіночого університету», справа організації Вищих жіночих курсів в місті неухильно розвивалась. Від вересня 1906 р. майбутній декан читав там лекції з державного права та історії російського права слухачкам 3-4 курсів. У 1911 р. він читав курс міжнародного права. Курси історії російського права та державного права читались як на історичному, так і на юридичному відділеннях³. Результати своєї праці О. Я. Шпаков підсумував у докторській дисертації, що вийшла друком у 1912 р. в Одесі⁴.

Серед слухачів О. Я. Шпакова на Одеських вищих жіночих курсах найбільшої відомості досягла талановитий історик-краєзнавець Доротея Генриховна Атлас (1874 – після 1930), яка навчалась на юридичному факультеті Одеських вищих жіночих курсів у 1909-1912 роках⁵. У 1917 р. юридичний факультет закінчила М. М. Гарт. У 1917-1919 роках вона працювала помічником присяжного повіреного, у 1919-1921 роках – юрисконсультом Губернського відділу юстиції та виконкому, викладала право у школі радянського будівництва та кримінальне право у Комуністичному університеті імені Свердлова⁶, та багато інших.

Стан джерел не дозволяє скласти детальну картину педагогічної та адміністративної роботи О. Я. Шпакова в Новоросійському університеті та на Одеських вищих жіночих курсах впродовж 1917-1920 років. У вересні 1917 р. його кандидатуру навіть розглядали як одного з претендентів на посаду ректора Новоросійського університету. На жаль, 7 липня 1927 р. професор помер.

Строк навчання на ОВЖК становив 4 роки, а навчальний рік поділявся на два семестри. Однак, на відміну від КВЖК, в Одесі було збережено курсову систему навчання, притаманну всім педагогічним закладам імперії⁷. Навчальний план із переліком пропонованих до вивчення дисциплін для кожного курсу встановлювався радою факультету. На жаль, з 1911 р. в ОВЖК розпочинається скорочення числа слухачок приблизно до 915 осіб. Головною причиною зменшення числа курсисток була відсутність у закладу університетського статусу. З числа згаданих 915 слухачок ОВЖК на юридичному факультеті у 1911 р. навчалось 99 осіб, а в 1912 р. – 95⁸.

З вересня 1911 до 1913 р. новим директором курсів був обраний заслужений професор О. П. Казанський, затверджений на цій посаді Міністерством народної освіти⁹. В 1912 р. із запізненням, у зв'язку із тим, що ще не було вичитано всі заплановані дисципліни, на юридичному факультеті ОВЖК відбувся випуск.

При розробці навчальних планів юридичного факультету керівництво курсів перш за все орієнтувалося на програми Новоросійського університету та інших державних навчальних закладів. Предмети, які пропонувалися до вивчення, оголошувалися щоразу для нового курсу, а іноді навіть семестру. Введення нових дисциплін часто залежало від можливості залучити до роботи професора відповідної спеціалізації. Досить часто слухачки кількох курсів спільно вивчали одну дисципліну.

У 1913 р. Міністерство народної освіти, розглянувши навчальні плани ОВЖК, затвердило порядок застосування до них Закону Російської імперії від 19 грудня 1911 р. «Об испытании лиц женского пола в знании курса высших учебных заведений и о порядке приобретения ими учёных степеней и званий учительницы средних учебных заведений»¹⁰. В законі зазначалось, що навчальні

¹ Державний архів міста Києва, ф. 16, оп. 465, спр. 1429, арк. 41.

² Музичко, О.Є. (2011). *Засновник Одеського Інституту народного господарства, професор Олексій Якович Шпаков (1868-1927): біографічний нарис*. Одеса: Видавництво Атлант, 61.

³ ДАОО, ф. 334, оп. 5, спр.8 «Список преподавателей ОВЖК».

⁴ Шпаков, А.Я. (1912). *Государство и церковь в их взаимных отношениях в Московском государстве. Царствование Федора Ивановича. Учреждение патриаршества в России*. Одесса.

⁵ Музичко, О. (2007). Історик Одеси Д.Г. Атлас: нові риси до незавершеного історіографічного портрету. Одеса: *Лукомор'я: науковий журнал*, Вип. 1, 294-302.

⁶ ЦДАВОУ, ф. 166, оп. 6, спр. 404, арк. 12.

⁷ Міхневич, Л. (2016). Юридичний факультет Одеських вищих жіночих курсів (1908-1920 рр.): історія створення та діяльності. *Юридична Україна*, 1-2, 115.

⁸ ДАОО, ф. 334, оп. 3, спр.7528 «Работы профессора В. Лазурского», арк. 13-14, 15, 17.

⁹ ДАОО, ф. 334, оп. 3, спр.7528 «Работы профессора В. Лазурского», арк. 16-17; 20.

¹⁰ ДАОО, ф. 334, оп. 3, спр.7528 «Работы профессора В. Лазурского», арк. 18.

плани ОВЖК мають бути повністю погоджені з університетськими програмами. Це означало, що ОВЖК поступово набули статусу, наближеного до університетського.

Також доцільно зазначити, що викладацький склад юридичного факультету ОВЖК фактично складався з викладачів Новоросійського університету¹, серед яких ми зустрічаємо імена професорів О. Я. Шпакова, Є. В. Васьковського, К. М. Смирнова, приват-доцентів Е. Я. Немировського, П. О. Михайлова, О. С. Мулюкіна та ін. Викладацький склад юридичного факультету не був постійним, але значна його частина складалась із «сумісників», викладачів, які працювали на юридичному факультеті Новоросійського імператорського університету.

Передбачалось, що за весь період навчання дівчата мали опанувати 16 основних предметів університетського рівня: енциклопедію права; історію російського права; історію філософії права; політичну економію; статистику; державне право; церковне право; поліцейське право; фінансове право; міжнародне право; римське право (історію та догму); цивільне право та судочинство; торгове право; кримінальне право та кримінальне судочинство. Окрім того, обов'язковими для вивчення були богослов'я, латинська, німецька або французька мови.

Основною формою навчальних занять були лекції та практичні заняття. Слухачки юридичного факультету вивчали першоджерела, готували реферати на запропоновані професорами теми, розв'язували казуси тощо. Були здійснені й спроби запровадити спеціальні заняття у гуртках. Зокрема, вдалося відшукати списки 81 учасниці юридичного (цивілістичного) гуртка – це слухачки III (66 осіб) та IV (15 осіб) курсів².

Аналіз архівних матеріалів свідчить, що станом на 1 січня 1913 р. було видано 13 випускних свідоцтв про закінчення юридичного факультету ОВЖК³, до травня було видано ще 3⁴, а до кінця 1913 р. – ще 8⁵. У 1915 р. факультет закінчили 22 курсистки, а в 1916 р. – ще 10⁶. Однак випускне свідоцтво Одеських вищих жіночих курсів не давало прав займатися професійною діяльністю. Після складення курсових іспитів слухачки юридичного факультету ОВЖК з 1914 р. склали іспит у державній юридичній комісії при Новоросійському університеті. За його результатами дві слухачки отримали дипломи 1 ступеня, а у 1916 р. дипломи юридичного факультету Новоросійського університету отримали ще 6 випускниць курсів⁷. Здобутки досить скромні на перший погляд, але в умовах дійсності Російської імперії тих часів це було значним досягненням у світі юриспруденції.

В той же час, важливо відзначити, що у 1913 р. фактично завершився процес офіційного визнання КВЖК університетським закладом освіти. Це сталося внаслідок розгляду навчальних програм КВЖК в Міністерстві народної освіти, після чого їх випускниці були допущені до складання державних іспитів на тих же підставах, що й випускники університетів, без будь-яких додаткових умов. Ці заходи відкрили шлях до наукової кар'єри здібним випускницям курсів. Довершенням рівнозначності «жіночого» та «чоловічого» університетів в Києві мала стати важлива подія перейменування КВЖК на «Жіночий університет Святої рівноапостольної Ольги». Проте подія не набула юридичного затвердження та залишилася неофіційною.

Однак з приходом влади більшовиків радикальні зміни торкнулись долі всіх ВЖК. Ідеологічні зміни стали відчутними вже 1919 р. із заборони більшовиками використання в діловодстві, наприклад, таких словосполучень, як «до Різдва Христового» для позначення часового відрізка, титулів, наукових звань тощо. Під тиском нової влади 19 березня 1920 р. на юридичному факультеті ОВЖК було проведено засідання ради факультету про перевибори декана і секретаря на «більш благонадійних більшовицькій справі». Новим деканом було обрано П. С. Кравцова, а секретарем А. С. Мулюкіна, але приступити до реальної роботи вони не встигли. Відсутність фінансування освіти разом з руйнацією старої системи права, голод та багато інших чинників впливали тоді на занепад юридичної освіти в УСРР. Тож не дивно, що 1920 р. долю Новоросійського імператорського університету, ОВЖК, та інших ВЖК було остаточно визначено шляхом їх закриття.

Остаточна ліквідація ВЖК в УСРР була здійснена в рамках освітньої реформи радянської влади, якою було розпочато будівництво нової робітничо-селянської вищої школи на засадах

¹ ДАОО, ф. 334, оп. 5, спр.8 «Список преподавателей ОВЖК».

² ДАОО, ф. 334, оп. 3, спр.7675, арк. 16.

³ ДАОО, ф. 334, оп. 3, спр.7656, арк. 31.

⁴ ДАОО, ф. 334, оп. 3, спр.7654, арк. 41-а.

⁵ ДАОО, ф. 334, оп. 3, спр.7654, арк. 41-а.

⁶ ДАОО, ф. 334, оп. 3, спр.7657, арк. 3, 80.

⁷ ДАОО, ф. 334, оп. 3, спр.7657, арк. 3, 132.

спільного навчання чоловіків та жінок. Це позбавляло окремих жіночий університет сенсу існування, тож приміщення та навчальна база усіх ВЖК було передано іншим навчальним закладам.

Отже, підбиваючи підсумки до наведеного, зазначимо, що поява ВЖК в Російській імперії в другій половині XIX ст. була не випадковою. У 60-х рр. XIX ст. кардинально почала змінюватися соціально-економічна ситуація в країні. В умовах еволюції капіталістичних відносин в Росії праця чоловіка, як годувальника сім'ї, не завжди могла бути єдиним джерелом матеріального забезпечення родини. Крім того, соціально-політична незахищеність незаможного жіноцтва в імперії потребувала на суттєві зміни. Тож питання працевлаштування жінок дедалі ставало актуальним. Ця обставина змушувала жінок робити спроби отримати професійні знання і вимагати допуску до роботи в державних та громадських установах.

Доцільно відзначити, що питання жіночої освіти було тісно пов'язано з проведенням освітньої реформи в державі, де кількість жінок в окремих регіонах була більшою ніж чоловіків. Тож для забезпечення ринку праці, а також для задоволення вимог ліберальних політичних кіл в державі, впровадження змін до освітньої системи стало не тільки об'єктивною, а й очевидною потребою.

Однак впровадження змін по цьому напрямку виявилось складним завданням і не тільки через бюрократичні перепони. В окремих випадках власно суспільство досить часто вороже ставилось до освітніх новацій. Тому держава не прискорювала цього процесу.

Головна заслуга у виникненні та розвитку вищих жіночих курсів в Російській імперії загалом та в Україні зокрема, належала громадській ініціативі – прогресивно налаштованій інтелігенції та жіноцтву. Курси існували за рахунок плати за навчання, приватних пожертвувань та зборів з різних заходів меценатів.

На першому етапі існування ВЖК протягом 1878-1889 рр. зміст і характер навчання лише орієнтувався на університетську систему організації освіти, і лише після відновлення їхньої діяльності на початку XX ст. було досягнуто повноцінної рівності в освітньому розвитку з імператорськими університетами. Ціною великих зусиль та наполегливої праці ВЖК в Україні, протягом 1908-1913 рр. зрівнялися у своїх правах з університетом. Таким чином, їх диплом був визнаний рівнозначним диплому університету. Отже, створення вищих жіночих курсів та інших вищих навчальних закладів для жінок в умовах відсутності доступу жінок до університетів дозволило частково вирішити проблему реалізації права жінки на вищу освіту до 1917 р.

У цілому ж, освіта, в тому числі – жіноча, розглядалася царизмом як засіб проведення єдиної політики в галузі освіти. Організуючи освіту для жінок уряд прагнув послабити небезпечний для царизму революційний рух та відтік значної частини освічених жінок за кордон. Формування на Україні загальної системи жіночої освіти відбувалося за зразком російських шкіл, з російською мовою викладання, із побудовою всього навчально-виховного процесу на принципах самодержавства, в дусі поваги до престолу. Разом з тим, до ВЖК приймали дівчат різних національностей, віросповідання та з різних соціальних прошарків.

В умовах національної революції в Україні ВЖК продовжували працювати, незважаючи на важкі умови праці, економічну розруху, калейдоскопічну зміну урядів та відсутність будь-якої державної допомоги, керівництво ВЖК докладало всіх зусиль для збереження своєї юридичної самостійності та намагалось на належному рівні підтримувати навчальний процес. Дирекція курсів з ентузіазмом підтримувала заплановану в 1918 р. українізацію навчального процесу. Планувалось відкриття українознавчих кафедр. Але прихід до влади більшовиків кардинально змінив їхню долю. Остаточна ліквідація ВЖК в УСРР була здійснена в рамках освітньої реформи радянської влади, якою було розпочато будівництво нової робітничо-селянської вищої школи на засадах спільного навчання чоловіків та жінок.

References:

1. *Vremennoe polozhenie o Vysshih zhenskih kursah v Kieve* (1911) [The temporary resolution on the Higher Women's Courses in Kyiv (1911)]. Kiev, 6. [in Russian].
2. DAMK, *f. 16, op. 300, spr. 176*, ark. 3 [The state archive of Kyiv f. 16, des. 300, case 176, page 3]. [in Ukrainian].
3. DAMK, *f. 16, op. 300, spr. 176*, ark. 4-7 [The state archive of Kyiv, f. 16, des. 300, case 176, page 4-7]. [in Ukrainian].
4. DAOO, *f. 334, op. 3, spr. 7654*, ark. 41-a [The state archive of Odesa region, f. 334, des. 3, case 7554, page 41-a]. [in Ukrainian].
5. DAOO, *f. 334, op. 3, spr. 7656*, ark. 31 [The state archive of Odesa region, f. 334, des. 3, case 7656, page 31]. [in Ukrainian].

6. DAOO, *f. 334, op. 3, spr.7657*, ark. 3, 132 [The state archive of Odesa region, f. 334, des. 3, case 7657, page 3, 132]. [in Ukrainian].
7. DAOO, *f. 334, op. 3, spr.7657*, ark. 3, 80 [The state archive of Odesa region, f. 334, des. 3, case 7657, page 3, 80]. [in Ukrainian].
8. DAOO, *f. 334, op. 3, spr.7675*, ark. 16 [The state archive of Odesa region, f. 334, des. 3, case 7675, page 16]. [in Ukrainian].
9. DAOO, *f. 334, op. 5, spr.8 «Spysok prepodavatelei OVZhK»* [The state archive of Odesa region, f. 334, des. 5, case 8 «The list of the teachers of OVZhK»]. [in Russian].
10. Derzhavnyi arkhiv mista Kyieva, *f. 16, op. 465, spr. 1429*, ark. 41 [The state archive of Kyiv f.16, des. 465, case 1429, page 41] [in Ukrainian].
11. DAOO, *f. 334, op. 3, spr.7528 «Raboty professora V. Lazurskogo»* [The state archive of the Odessa region, f. 334, des. 3, case 7528 «The works of professor V. Lazurskiy»]. [in Russian].
12. Zhenske kursy v Odesse [The women courses in Odesa] (1878). *Pravda, 28 nojabrja* [The truth, the 28 of November]. [in Russian].
13. Kobchenko, K.A. (2002). Kyivski vyshchi zhinochi kursy: stanovlennia zhinochoho universytetu [Kyiv Higher Women's Courses: establishing of the Women's University]. *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu "Kyievo-Mohylianska akademiia", T. 20: Spetsialnyi vypusk: u 2 chastynakh, ch. 1.* [The Scientific notes of the National University "Kyiv-Mohyla Academy", V. 20: Special release: in 2 parts, part 1], 193. [in Ukrainian].
14. Mikhnevych, L. (2016). Yurydychni fakultet Odeskykh vyshchykh zhinochykh kursiv (1908-1920 rr.): istoriia stvorennia ta diialnosti [Faculty of Law of Odesa higher women's courses (1908-1920): history of creation and activity]. *Yurydychna Ukraina* [The Legal Ukraine], no. 1-2, 115. [in Ukrainian].
15. Mikhnevych, L.V. (2013). Rishelievskiy litsei – vytyky vyshchoi yurydychnoi osvity v Odesi [Richelieu Lyceum – the origin of higher legal education in Odesa]. *Naukovyi visnyk Natsionalnoho universytetu bioresursiv i pryrodokorystuvannia Ukrainy Seriya: Pravo: zb. nauk. pr.* [The Scientific bulletin of the National University of Bioresources and Nature using of Ukraine. Series: Law. The collection of scientific works]. Kyiv, vol. 182, p. 3, 18. [in Ukrainian].
16. Muzychko, O. (2007). Istoryk Odesy D.H. Atlas: novi rysy do nezavershenoho istoriohrafichnoho portretu [The Historian of Odesa D.G. Atlas: new features to the incomplete historiographical portrait]. Odesa: *Lukomoria: naukovyi zhurnal* [Lukomoria: a scientific journal], Vol. 1, 294-302. [in Ukrainian].
17. Muzychko, O.Ie. (2011). *Zasnovnyk Odeskoho Instytutu narodnoho hospodarstva, profesor Oleksii Yakovych Shpakov (1868-1927): biohrafichnyi narys* [The founder of the Odesa Institute of National Economy, professor Oleksei Yakovych Shpakov (1868-1927):the biographical essay]. Odesa: Vydavnytstvo Atlant, 19. [in Ukrainian].
18. Nazarevskiy, O. (1927 r., kviten). Do istorii Vyshchoi zhinochoi osvity na Ukraini (Z zhyttia Kyivskykh zhinochykh kursiv 70-80 rr.) [To the History of Higher Women's Education in Ukraine (From the Life of Kyiv Women's Courses 70-80 years)]. *Zhyttia i revoliutsiia, Tom II* [Life and Revolution, Volume II], 111-118. [in Ukrainian].
19. *Polozhenie o Vysshih zhenskih kursah v Kieve* [The Regulation on Higher Women's Courses in Kyiv] (1878). Kyiv, 1. [in Russian].
20. *Pravila dlja slushatel'nic i vol'noslushatel'nic vysshih zhenskih kursov* [Rules for students auditors of higher women's courses] (1879). Kyiv, 2. [in Russian].
21. *Predvaritel'nye pravila narodnogo prosveshhenija* [Preliminary rules of public education] (1830). *Polnoe sobranie zakonov Rossijskoj Imperii. Sobranie Pervoe (1649-1825). V 45 t. Tom XXVII. (1802-1803)* [The complete collection of laws of the Russian Empire. The First collection (1649-1825). In 45 volumes. Volume XXVII. (1802-1803)]. Saint-Petersburg: Tip. II Otdelenija Sobstvennoj Ego Imperatorskogo Velichestva Kanceljarii, 20597, 437–442. [in Russian].
22. Smoliar, L.O. (1998). *Mynule zarady maibutnoho. Zhinochyi rukh Naddnyprianskoi Ukrainy II pol. XIX – poch. XX st. Storinky istorii* [The past for the future. Women's Movement of the Dnieper Ukraine of the II half of XIX – beginning of the XX century. History pages]. Odesa: Astroprynt, 68. [in Ukrainian].
23. CDAVOU, *f. 166, op. 6, spr. 404*, ark. 12 [The central state archive of higher authorities and administration f. 166, des. 6, case 404, page 12]. [in Ukrainian].
24. CDIA Ukraini, *f. 442, op. 828, spr. 146*, ark. 21-23 [The central state historical archive of Ukraine, f. 442, des. 828, case 146, page 21-23]. [in Ukrainian].
25. *Polozhenie o Vysshih zhenskih kursah i Pravila dlja slushatel'nic i vol'noslushatel'nicah Vysshih zhenskih kursov v Kieve* [The Regulation on Higher Women's Courses and Rules for students and auditors the Higher Women's Courses in Kyiv] (1881). Kyiv, 44. [in Russian].
26. Shpakov, A.Ja. (1912). *Gosudarstvo i cerkov' v ih vzaimnyh otnoshenijah v Moskovskom gosudarstve. Carstvovanie Fedora Ivanovicha. Uchrezhdenie patriarshestva v Rossii* [The state and the church in their mutual relations in the Moscow state. The reign of Fedor Ivanovich. Establishment of the Patriarchate in Russia]. Odesa. [in Russian].